

Borawska, Teresa

Archiwalia warmińskie w Staatliches Archivlager w Getyndze : z poszukiwań materiałów źródłowych do "Słownika geograficzno-historycznego Warmii średniowiecznej"

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 135-141

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Teresa Borawska

ARCHIWALIA WARMIŃSKIE W STAATLICHES
ARCHIVLAGER W GETYNDZEZ poszukiwań materiałów źródłowych do *Słownika
geograficzno-historycznego Warmii średniowiecznej*

Jako stypendystka rządu Republiki Federalnej Niemiec pracowałam przez 8 miesięcy w Getyndze w *Staatliches Archivlager*, gdzie od 1953 roku przechowywane są akta byłego archiwum królewskiego¹. Zbiory te od 1965 roku stanowią własność *Stiftung Preussischer Kulturbesitz*, ale czasowo nadzór nad nimi sprawują jeszcze naczelne władze archiwalne Dolnej Saksonii (*Niedersachsen*) w Hanowerze².

Ostatnią wojnę przetrwała prawie całość archiwaliów do roku 1804, a są to bogate i jedyne w swoim rodzaju źródła o ponadregionalnym znaczeniu. Charakter i położenie geograficzne państwa zakonnego umożliwiło mu odgrywanie dość dużej roli w historii Europy, toteż zachowane materiały źródłowe pozwalają na odtworzenie nie tylko sytuacji społeczno-gospodarczo-politycznej i kulturalnej Prus Krzyżackich, później Księstwa, a następnie Królestwa Pruskiego, ale i ich kontaktów z najbliższymi sąsiadami. Materiały te również uzupełniają obraz historii ogólnoeuropejskiej, a także pokazują, powiązania rodzinne i kontakty osobiste³.

1. Losy tego archiwum związane były ściśle z dziejami państwa zakonnego. Pierwszą jego siedzibą był Akkon, potem Wenecja, a następnie Malbork. Około 1457 r., z powodu zagrożenia Malborka przez związkowców, większość zbiorów przetransportowano do Tapiawa (Tapiaw), a część do Królewca — nowej siedziby wielkich mistrzów i dopiero w 1772 r. oba zasoby zgromadzono razem. Pod koniec II wojny światowej archiwalia królewskie przewieziono do kopalni w Grasleben k. Brunświku, a w 1945 r. Anglicy ulokowali je w pałacu cesarskim w Goslar, gdzie pozostawały do r. 1952, zob. K. Forstreuter, *Das Preussische Staatsarchiv in Königsberg. Ein geschichtlicher Rückblick mit einer Übersicht über seine Bestände* (Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung 3), Göttingen 1955, ss. 11 nn.

2. *Stiftung Preussischer Kulturbesitz* została założona w 1957 r. z siedzibą w Berlinie Zachodnim, a jej naczelnym zadaniem jest zabezpieczenie wszystkich dóbr kulturalnych z terenów byłego państwa pruskiego. Fundacji tej podlegają: *Staatliche Museen*, *Staatsbibliothek*, *Geheimes Staatsarchiv*, *Ibero-Amerikanisches Institut*, *Staatliches Institut für Musikforschung* oraz zbiory znajdujące się poza Berlinem Zachodnim jak np. *Staatliches Archivlager* w Getyndze, zob. *Preussischer Kulturbesitz, Ausstellung in der Städtischen Kunsthalle Düsseldorf*, Berlin 1967, ss. X—XV.

3. K. Forstreuter, op. cit., passim; tenże, *Das Staatsarchiv Königsberg als Quelle für die allgemeine Geschichte*, *Hamburger mittel- und ostdeutsche Forschungen*, 6, 1967, ss. 9—35; tenże, *Das Staatliche Archivlager in Göttingen als Quelle zur Personengeschichte*, *Norddeutsche Familienkunde*, H. 1, ss. 78—82; H. Koeppe, *Das Archiv des Deutschen Ordens in*

Podstawowy zręb archiwaliów w Getyndze to akta do 1804 roku, składające się z trzech zasadniczych części:

I. Dokumenty pergaminowe (*Pergamenturkunden*),

II. Korespondencja zgromadzona w *Ordensbriefarchiv* (OBA) i *Ordensfolianten* (OF),

III. Akta okresu Prus Książęcych — *Herzogliches Briefarchiv* (HBA), *Etats-Ministerium* (EM) i *Ostpreussische Folianten* (*Ostpr. Folianten*).

Warto również dodać, że materiały dziewiętnasto- i dwudziestowieczne znajdują się dzisiaj w *Geheimes Staatsarchiv* w Berlinie Zachodnim, wiele z nich zaginęło w czasie ostatniej wojny, część przekazano w 1947 roku Polsce (do Gdańska, Olsztyna i Elbląga), a tylko nieliczne fragmenty przechowywane są w Getyndze⁴.

Obok wyżej wymienionych zasadniczych działów w archiwum wyodrębniono również:

a) *Adelsarchiv*, zgrupowane w połowie XIX wieku przez G. A. Mülverstedta, który pozbiierał przede wszystkim z EM i HBA (zresztą bez z góry przyjętego systemu) wszelkie przekazy związane z historią poszczególnych rodzin szlacheckich od XVI do XVIII stulecia;

b) *Kartensammlung*, czyli zbiór map liczący dzisiaj przeszło 12 tys. sztuk⁵;

c) *Deposita*, czyli archiwalia przekazane do przechowania przez różne miasta (np. Bartoszyce, Giżycko, Tyłże itd.) i rodziny (np. Konrada Haberlanda, Dohnów etc.)⁶.

Zasadniczym celem mojego wyjazdu do Republiki Federalnej Niemiec były dalsze poszukiwania materiałów źródłowych do biografii Tiedemanna Giesego oraz innych kanoników warmińskich współczesnych Mikołajowi Kopernikowi. Równolegle jednak przeprowadziłam kwerendę archiwalną do *Słownika geograficzno-historycznego Warmii średniowiecznej*⁷. Wprawdzie

Preussen, seine Bestände und seine wissenschaftliche Bedeutung, Jahrbuch der Stiftung Preussischer Kulturbesitz, 4, 1966, ss. 172–187; B. Jähnig, *Militär-geschichtliche Quellen des Staatsarchivs Königsberg (Archivbestände Preussischer Kulturbesitz) im Staatlichen Archivlager in Göttingen*, *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, 2, 1974, ss. 173–214. Na znaczenie archiwum królewskiego dla badania historii Polski zwracali już uwagę A. Kurpiel, *Sprawozdania ze studyów w archiwach frauenburskim, gdańskim i królewskim*, *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. 11, 1906, nr 2, Kraków 1907, s. 10; L. Kolankowski, *Polscy korespondenci ks. Albrechta 1525–1568*, *Archelon*, t. 6, 1930, ss. 102–108; J. Jasnowski, *Korespondencja ks. Albrechta i Albrechta Fryderyka z Potakami w latach 1548–1572*, przechowana w *Królewcu*, *Miesięcznik Heraldyczny*, R. 15, 1936, nr 1, ss. 80–91; M. Biskup, *Archiwalia Krzyżackie w Getyndze*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 66, 1959, nr 1, ss. 316–318.

4. K. Forstreuter, *Das Preussische Staatsarchiv*, ss. 43–54 i 97–100. W Getyndze pozostała np. większa część Rep. 2: *Oberpräsidentium für die Provinz Ostpreussen* (lata 1824–1878), jak również Rep. 5: *Kriegs- und Domänen-Kammer Königsberg*, zawierające m.in. sporo informacji o dziełach Kościoła katolickiego i szkolnictwa na Warmii w XIX i XX wieku. Zob. też C. A. F. Meekings, *Abgabe von Archiven an Polen*, *Der Archivar*, 1, 1947/1948, s. 71/74.

5. M. Biskup, op. cit., s. 318.

6. K. Forstreuter, *Das Preussische Staatsarchiv*, ss. 100–101.

7. Słownik ten zostanie wydany w ramach *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu* jako jeden z jego tomów, zob. wstępne uwagi K. Buczka do *Słownika historyczno-geograficznego ziem wieluńskich w średniowieczu*, opr. R. Rosin, Warszawa 1963, ss. 12–13. Por. też uwagi recenzyjne J. Powierskiego, *O słowniku historyczno-geograficznym ziemi chełmińskiej*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1972, nr 2/3, ss. 407–413;

archiwum w Getyndze gromadzi głównie akta władz centralnych, mistrzów krajowych, komturstw i biskupstw podlegających władzom zakonnym, niemniej znajdujące się w nim też wiele materiałów warmińskich z okresu, kiedy Warmia należała do Polski. Te ostatnie zrabowali Szwedzi w XVII i na początku XVIII wieku, ale w latach 1798—1802, po zawarciu umów z rządem pruskim, przekazali te materiały do Królewca, gdzie stopniowo wcielano je do istniejących już działów⁸.

Założenia i potrzeby słownikowe z góry narzucały obowiązek zainteresowania się wszelkimi informacjami do historii poszczególnych miejscowości, stanu i określenia charakteru osadnictwa, historii Kościoła i geografii historycznej⁹. Pierwszorzędne znaczenie mają więc tutaj wszystkie akta lokacyjne i donacyjne, znajdujące się w dziale *Pergamenturkunden* liczącym 6300 dokumentów (w tym 4700 wydanych do chwili sekularyzacji Zakonu) wystawianych najczęściej przez wielkich mistrzów, papieży, cesarzy niemieckich, jak również biskupów i kapitułę warmińską. Zbiór ten uporządkowany w XIX wieku zawiera także, w pudłach oznaczonych sygnaturą Schiebl. XXV—*Ermland* oraz *LI-Bistum Ermland*, archiwalia niemal wyłącznie warmińskiej proveniencji, wśród których pokażą część zajmują dokumenty pergaminowe wystawione na przestrzeni XVI stulecia, szczególnie przez Maurycego Ferbera i Marcina Kromera. Zachowało się także sporo późniejszych odpisów i kontraktów lokacyjnych z XVII i XVIII wieku, które wypełnić mogą lukę spowodowaną brakiem wcześniejszych danych¹⁰. Z tego też powodu poważną pomoc

B. Poschmann, *Die ermländischen Dorf- und Kirchspletschichten und das historische Ortslexikon des Ermlands, Unsere ermländische Heimat*, Jg. 13, 1967, Nr 2, ss. VII—VIII, proponuje rozszerzenie kweryndy źródłowej na akta do 1939 roku i uwzględnienie historii tego regionu aż po 1945 rok. Założenia te wybiegają znacznie poza plany redakcji *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu*, który uwzględnić może tylko źródła o charakterze przekrojowym do XVI wieku włącznie. Dopiero po ukazaniu się wszystkich tomów tego wydawnictwa przewiduje się opracowanie ogólnego *Słownika geograficzno-historycznego ziem PRL* i wówczas sugestie B. Poschmanna mogą być wzięte pod uwagę, zob. K. Buczek we wstępie do *Słownika historyczno-geograficznego ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, opr. K. Porębska, M. Grzegorz (red. M. Biskup), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1971, s. VI.

8. O. Walde, *Storhetstidens litterära krigsbyten, en kulturhistorisk bibliografisk studie*, t. 1, Uppsala—Stockholm 1916, ss. 53 nn. oraz t. 2, s. 179; C. Pilichowski, *Z dziejów szwedzkich zaborów wojennych polskich bibliotek i archiwów w XVII—XVIII wieku*, *Rocznik Gdański*, t. 17/18, 1958/1959, ss. 130—133 i 141—143. Por. J. Małek, *Z poszukiwań materiałów do historii Prus w Skandynawii*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1966, nr 3, ss. 516—517. Zob. też K. Forstreuter, *Aktenaustausch zwischen dem Staatsarchiv und den ermländischen Archiven in Frauenburg*, *Archivalische Zeitschrift*, Bd. 40, 1931, ss. 267—269. O historii i zasobach archiwum kapitulnego i biskupów warmińskich zob. F. Hippler, *Analecta Warmiensia, Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands* (dalej ZGAE), Bd. 5, 1874, ss. 316—468; T. Glemma, *O archiwach warmińskich we Fromborku*, *Archeion*, t. 9, 1931, ss. 19—35; J. Wojtkowski, *Warmińskie Archiwa Diecezjalne*, *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne*, 1948, z. 4, ss. 38—44.

9. Praktycznie niemal wszystkie akta obrazujące życie społeczno-gospodarcze Warmii do 1435 zawarte zostały w niezwykle cennym wydawnictwie źródłowym pt. *Codex Diplomaticus Warmiensis*, Bd. 1—4, Braunsberg—Leipzig 1880—1935, hrsg. C. P. Wölky (i inni), a uzupełniają je *Codex Diplomaticus Prussicus*, Bd. 1—6, Königsberg 1836—1861, hrsg. J. Voigt oraz *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1—2, Königsberg 1882—1944, hrsg. R. Philipp (i inni) i Bd. 4—5, Marburg 1958—1973, hrsg. H. Koeppen, K. Conrad.

10. Wszystkie dokumenty pergaminowe do 1525 r. zregestrowane zostały w końcu ubiegłego stulecia przez E. Joachima, a po II wojnie światowej wydane przez W. Hubatscha, Re-

stanowić mogą teksty regulacji granic pomiędzy biskupstwem warmińskim a Księstwem Pruskim z początku XVII wieku. Pewne fragmentaryczne informacje o kompleksach majątkowych, młynach, karczmach, kościołach i kaplicach znajdują się w pudłach pod sygnaturą: Schiebl. XLIII— *Verschreibungen über Güter, Häuser, Mühlen, Kupfer-und Eisenhämmer*; Schiebl. XLVII — *Kirch. und geistl. Gerechtsbarkeiten, Rechte u. Freiheiten*; Schiebl. LXIV — *Allenstein und Schlieben*.

Innego typu materiał źródłowy zawiera dział *Ordensbriefarchiv*, grupujący głównie polityczną korespondencję wielkich mistrzów i ich urzędników do 1525 roku¹¹. Dość pokaźną część tego działu stanowi też korespondencja pomiędzy wielkimi mistrzami a biskupami i kapitułą z Fromborka. Nie brak przy tym listów kanoników warmińskich do biskupów Fabiana Luzjańskiego i Maurycygo Ferbera. Są to najczęściej relacje, sprawozdania i skargi z lat wojny (1519—1521) i czteroletniego rozejmu, charakteryzujące administrację i stan gospodarczy miejscowości znajdujących się przejściowo w rękach dowódców Albrechta. W celu opodatkowania byłych poddanych biskupa i kapituły warmińskiej administratorzy krzyżacy sporządzali spisy miejscowości spustoszonych w czasie działań wojennych, niekiedy podawano również wykazy łańów należących do danej osoby. Podobne zestawienia pochodzą z lat wojny trzynastoletniej czy wojny księżej z 1479 roku¹².

Zachowana korespondencja jest niesłychanie obszerna i dlatego należałoby przeprowadzić uprzednio selekcję najbardziej istotnych wzmianek źródłowych. Na pewno jednak na uwagę zasługują wszystkie informacje o obsadzeniu godności i prebend duchownych z wymienionymi nazwiskami proboszczów i nauczycieli, zachował się także wykaz parafii z około 1510 roku. Osobną grupę tworzą protokoły z tzw. obchodzenia, czyli regulacji i wytyczania granic pomiędzy dominium warmińskim a ziemiami zakonnymi (w okręgach Szczytno, Nidzica i Ostróda) z pierwszej połowy XV i początku XVI wieku. Podobnego rodzaju archiwalia włączone zostały również do działu *Oredensfolianten*¹³. Zbiór ten uporządkowany w końcu ubiegłego stulecia, w postaci 400 grubych tomów, zawiera najczęściej odpisy korespondencji wielkich mistrzów i wystawionych przez nich przywilejów, przebiegu wizytacji oraz rokowań z sąsiadami, w tym również z Łukaszem Watzenrode. W odróżnieniu jednak od OBA, akta dotyczące spraw warmińskich, znajdujące się w OF pochodzą najczęściej z kancelarii kapituły z Fromborka. I tak tom nr 80 gro-

gesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198—1525, P. 1—2, Göttingen 1948—1973.

11. OBA został również udostępniony badaczom w postaci regestów w wyżej wymienionym wydawnictwie W. Hubatscha. Warto przy tym dodać, że cały ten dział znajduje się dzisiaj w postaci mikrofilmów w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, a jedna z kopii także w archiwum toruńskim.

12. Wszystkie te archiwalia muszą zostać uprzednio skorelowane z cennym wydawnictwem H. Schmaucha, który korzystał głównie z archiwum kapitulnego we Fromborku, złożonego dziś w Archiwum Diecezjalnym w Olsztynie, zob. H. Schmauch, *Die Wiederbestellung des Ermlandens im 16. Jahrhundert*, ZGAE, Bd. 23, 1929, ss. 537—732; tenże, *Nicolaus Copernicus und die Wiederbestellungsversuche des ermländischen Domkapitels um 1500*, ZGAE, Bd. 27, 1942, ss. 473—541.

13. Archiwalia te najbardziej ucierpiały w czasie ostatniej wojny, toteż nie wszystkie tomy zachowały się do dziś. W archiwum toruńskim znajdują się mikrofilmy tomów od 1 do 59.

madzi kopie warmińskich dokumentów z lat 1260—1377, a nr 80b tzw. *Matricula capituli Warmiensis* — wpisy przywilejów wystawionych w XIV i XV wieku. Podobne postanowienia wpisywano również do księgi oznaczonej później numerem 80a. Ta ostatnia obejmuje też protokoły z wyznaczania granic warmińsko-krzyżackich z lat 1374—1449, a tom nr 186 zawiera teksty umów obustronnych w sprawach granicznych (w okręgach elbląskim i bałgijskim) z II połowy XIV i I połowy XV wieku.

Z chwilą sekularyzacji Zakonu dokumenty powstające w kancelarii księżęcej lub napływające do niej grupowano w odrębne działy. I tak kontynuacją OBA jest *Herzogliches Briefarchiv* zawierające korespondencję księcia pruskiego z Rzeszą, Polską, Inflantami, państwami skandynawskimi itd. W pudłach nr 457—493, oznaczonych sygnaturą C 1— *Bistum Ermland*, złożono oryginalne listy kanoników i biskupów warmińskich do księcia Albrechta i jego następców, odzwierciedlające różne, niekiedy najdrobniejsze strony życia gospodarczo-społecznego dominium, jak również stosunki sąsiedzkie z Prusami. Książęcymi w latach 1517—1710. Inny nieco charakter posiadają akta kapituły warmińskiej (sygn. C 1a, *Kasten* 495—509), które przez Szwecję dotarły do Królewca na początku XIX wieku. Powstały one w kancelarii kapitulnej we Fromborku i rejestrowały bieżące wypadki życia codziennego oraz poglądy poszczególnych konfratrów i biskupów warmińskich zawarte w korespondencji z lat 1525—1623. Uzupełniają je archiwalia złożone w pudle 493 dotyczące sporu o Szkarpawę w XV, XVI i XVII wieku. Materiał ten jest bardzo obfity i wymaga umiejętnego wyselekcjonowania, co jest zadaniem niezwykle pracochłonnym, choćby z uwagi na trudno czytelną kursywę humanistyczną. Nie ułatwia też pracy fakt, że wszystkie koncepty listów, relacji i sprawozdań za lata 1525—1699 znajdują się w osobnych pudłach (*Konzeptę C, Kasten* 1208—1236).

Znacznie mniej kłopotów sprawiło mi korzystanie z innego, równie obszernego, ale bardziej zwartego zespołu akt *Etats-Ministerium*. Są to archiwalia rządu pruskiego, zszyte, oprawione w teczki i podzielone na 142 działy w ubiegłym stuleciu, ale właściwie do dzisiaj nie posiadające pełnych katalogów ich zawartości. Zresztą jeszcze w końcu XIX wieku przenoszono z EM do HBA *Briefe*, a z HBA do EM *Akten*, toteż te dwa zespoły wykorzystywane muszą być łącznie, zwłaszcza przy badaniach nad XVI i XVII wiekiem.

Dla potrzeb słownikowych najbardziej przydatne okazały się materiały znajdujące się w teczkach oznaczonych sygnaturą 31— *Ermland*. Są to najczęściej akta proweniencji warmińskiej, zagrabione przez Szwedów w XVII wieku, a w latach 1801—1802 przekazane do Królewca. Niewielką część zabrano biskupowi warmińskiemu w 1772 roku, ale dzisiaj trudno ustalić, które z nich i w jakim czasie wcielono do EM. Wprawdzie większość źródeł pochodzi z XVII i XVIII wieku, niemniej znalazłam wiele materiałów dotyczących administracji i sytuacji gospodarczo-społecznej dóbr kapitulnych i biskupich XV i XVI wieku. Wśród nich na specjalną uwagę zasługują teczki (sygn. 31d— *Dörfer und Güter*) z oryginałami i kopiami dokumentów wystawionych dla poszczególnych miejscowości czy osób. Obok więc przywilejów lokacyjnych (wydanych najczęściej przez Hozjusza czy Kromera), znajdują się tam także wzmianki o kościołach, obsadzeniu parafii, plebanach, nauczycielach, sołtysach i innych urzędnikach. Zaznaczano również często zmianę właścicieli poszczególnych dóbr

oraz uiszczane świadczenia i ciężary publiczne. Natrafiłam także na wykaz łańców czynszowych i służb kapitulnych z komornictwa olsztyńskiego z 1580 roku, jak też rachunki administratorów w Olsztynie i Pieniężnie (Melzaku) z drugiej połowy XVI wieku. Cennym znaleziskiem są szesnastowieczne geometryczne szkice z zaznaczeniem granic wsi Runowo (Raunau) i Ignalin (Reimerswalde), położonych w komornictwie lidzbarskim (EM 31d Nr 468, 487). Dość interesujące archiwalia do historii gospodarczo- społecznej i religijnej największych miast dominium (Olsztyna, Biskupca, Fromborka, Lidzbarka, Pieniężna, Reszla, Jezioran, Ornety i Barczewa) znajdują się w kilkudziesięciu teczках oznaczonych sygnaturami: EM 31a 2, 31b 2, 31f 2, 31g 2, 31h 2, 31r 2, 31s 2, 31t 2, 31w 2. Wszystkie rękopisy zgrupowano chronologicznie w 2 częściach; pierwsza obejmuje akta do 1772 roku, a druga do 1804 roku. Są to materiały dość przypadkowe, ale obok przekazów ogólnych znaleźć można szereg zapisów o fundacjach i uposażeniach wikarii, kaplic, ołtarzy, obsadzeniu prebend duchownych, budowie i naprawie budynków kościelnych, o szpitalach, klasztorach itp. Z uwagi na obfitość i różnorodność wzmianek źródłowych nie sposób tutaj scharakteryzować wszystkich informacji. Warto przy tym dodać, że fragmentaryczne i mniej zwarte przekazy do tych samych zagadnień znaleźć można w teczках: EM 31a — *Generalia*, 31b — *Bischöfe*, 31c — *Commerciens-Sachen*, 31e — *Geistliches*, 31f — *Untertanen u. Gesinde*, 31h — *Haushaltssachen*, 31j — *Justizsachen*, 31k — *Kriegssachen*, 31l — *Vasallen-Sachen*, 31o — *Abgaben und Steuern*, 31p — *Keutel-Fischerei im Frischen Haff*, 31q — *Rechnungen, Haushaltssachen*, 31r — *Mühlen-Sachen*.

Osobną grupę rękopisów stanowią protokoły (sygn. EM 31g — *Grenz-sachen*) o wytyczaniu granic pomiędzy biskupstwem a ziemiemi Księstwa, jak też opisy granic poszczególnych miejscowości dominium warmińskiego z zaznaczonymi obiektami komunikacyjnymi (drogi, mosty) czy fizjograficznymi (lasy, wody, bagna, wzniesienia itd.) z okresu od XV do początku XVI wieku. Tego samego rodzaju przekazy źródłowe znajdują się także w dziale *Ostpreussische Folianten* w księgach nr 1291, 1293—1298. W odróżnieniu jednak od archiwaliów z EM powstały one w kancelarii książęcej. Zasadniczo dział ten jest kontynuacją OF i zawiera obok odpisów korespondencji książąt pruskich z sąsiadami (w tym również z biskupami i kanonikami warmińskimi), także akta związane z administracją Księstwa¹⁴. Osobną kategorią źródeł są tzw. *Landesordnungen*, wydawane wspólnie przez księcia pruskiego i biskupa warmińskiego, regulujące życie gospodarczo-społeczne i obyczajowe na Warmii i w Księstwie w latach dwudziestych i trzydziestych XVI wieku (*Ostpr. Folianten* Nr 469, 13741, 13744, 13746), przy czym warto nadmienić, że podobne rozporządzenia znajdują się również w EM 86b Nr 2. Z punktu widzenia badań słownikowych materiały tego typu są jednak mniej wartościowe, zresztą część z nich została już wydrukowana.

Okazało się więc, że *Staatliches Archivlager* w Getyndze dostarczyć może wiele autentycznych źródeł obrazujących bogactwo życia społeczno-gospodarczego i religijnego Warmii aż do osiemnastego wieku włącznie. Z uwagi jednak

14. Dział ten uporządkowany jeszcze w ubiegłym stuleciu składa się z 15 000 tomów, z tego część, tj. numerów od 1 do 115 a udostępniono polskim historykom w formie mikrofilmów, m.in. także w archiwum w Toruniu.

na ich przypadkowość i fragmentaryczność stanowią one mogą jedynie materiał uzupełniający dla potrzeb słownika Warmii średniowiecznej. Pierwszorzędne znaczenie w tym względzie mają zwarte archiwalia, złożone dziś w Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie¹⁵. W *Staatliches Archivlager* znajdują się jednak pewne zespoły akt, których wykorzystanie w pracach słownikowych jest warunkiem nieodzownym. Do nich należą na pewno oryginalne dokumenty lokacyjne z działu *Pergamenturkunden*, jak również protokoły z obchodzenia i regulacji spornych granic czy geometryczne obrysy wsi z naniesionymi (niekiedy w kolorze) obiektami fizjograficznymi i komunikacyjnymi. Ponadto w wielu wypadkach z powodu istnienia luk w przekazach źródłowych z XV czy XVI wieku (np. zniknięcie osady i lokowanie na jej miejscu w późniejszych wiekach nowej) wykorzystać można też siedemnastowieczne, a nawet osiemnastowieczne dane w myśl zasady, że lepiej podawać późniejsze informacje niż je całkowicie pominąć. Należy przy tym zaznaczyć, że odczytywanie średniowiecznych źródeł jest niesłychanie żmudne i wymaga dużego doświadczenia. Pewnym ułatwieniem jest fakt, że niemal wszystkie wymienione archiwalia (z wyjątkiem części EM) zostały już zmicrofilmowane, a ich filmy złożono w Państwowym Archiwum w Bückeburgu, gdzie przeprowadza się ponadto masową konserwację i restaurację materiałów źródłowych z wszystkich archiwów Dolnej Saksonii.

Ważniejsze błędy dostrzeżone w druku

Strona	Wiersz	Jest	Powinno być
4	1 od góry	zdaniem	zadaniem
35	12 od góry	Prusów	Prus
37	13 od góry	albo też	albo też były
39	12 od dołu	Poznańskim	Poznańskiem
42	8 od dołu	rolnictwo	rolnictwa
44	3 od góry	Verhältnisse	Verhältnisse
48	20 od dołu	lwowskiego	lwowieckiego
53	11 i 12 od dołu	pogranicza	pogranicze
53	3 od dołu	«Ortelsburger	«Ortelsburger
54	16 od góry	rezygnację	częściową rezygnację
55	10 od góry	szczyńskiego	szczyńskiego
63	6 od góry	Właściwie	Właściwie
64	3 od góry	przybywało	przybywało
65	19 od góry	stanowiło	stanowiła
69	21 od dołu	Rudanu	Rudan
70	1 od góry	Warmi	Warmii
79	15 i 16 od góry	Preusseus	Preussens
81	21 od dołu	zajęciem	zajęciem i
82	15 od dołu	ac	ac
84	14 od góry	allirdurchluchsten	allirdurchluchsten
85	7 od dołu	Urteilsbegündung	Urteilsbegründung
90	13 od dołu	Wormidts Vergangenheit,	Wormidts Vergangenheit,
		Wormidtt	Wormidtt
97	12 od dołu	wieloma	z wieloma
103	12 od dołu	Narwił?	Narwi?
116	9 od góry	Podlesia	Podlasia
121	2 od góry	Wirtschaftsgeschichte	Wirtschaftsgeschichte (należy poprawić również w spisach treści)
121	3 od góry	Ost-Mitteuropes	Ost-Mitteuropas
126	2 od dołu	Forstereuter,	Forstreuter,
128	17 i 18 od dołu	Sukertowa-Biedarawina	Sukertowa-Biedrawina
144	17 od góry	hat, der	hat. Der